

7. Таврические ведомости. – 1846. – № 39. – 14 сентября. – С. 3.
8. Одесский вестник. – 1846. – № 79. – 2 октября. – С. 3.
9. Иванов А. "На сцене – Щепкин" (Занимательное крымоведение) / А. Иванов // Крымский комсомолец. – 1968. – № 145 (4228), 4 декабря. – С. 3.
10. Михаил Семёнович Щепкин. Записки. Письма. Современники о М.С. Щепкине. – М. : Искусство, 1952. – 370 с.
11. Покровский В. "Последнее странствие" (из истории родного края) / В. Покровский // Крымский комсомолец. – 1959. – № 41 (3310), 5 апреля. – С. 3.
12. Синюков М. "Последние дни" (новое о великом актёре М.С.Щепкине) / М. Синюков // Крымская правда. – 1963. – № 229 (11948), 20 ноября. – С. 4.
13. Раннее утро. – 1913. – № 185, 16 августа. – С. 4.
14. Касьяненко Л. Знак памяти / Л. Касьяненко // Крымская правда. – 1988. – № 233 (18910), 27 ноября. – С.3.

УДК 37.091.12.011.3-051:378.4(477-25)КНЕУ

А.І.Чуткий

Професорсько-викладацький корпус Київського комерційного інституту в 1908–1914 рр.: статистика, тенденції змін, визначні персоналії

У статті висвітлюється процес зміни чисельності професорсько-викладацького складу Київського комерційного інституту у 1908–1914 рр. Встановлюється перелік предметів, що їх читали викладачі інституту. Визначається місце їх основної роботи, що допомагає виявити зв'язки між різними вишами Києва початку ХХ ст. Акцентується увага на визначних персоналіях, що працювали у цьому вищому навчальному закладі.

Ключові слова: Київський комерційний інститут, професорсько-викладацькі кадри, історія вищої освіти.

В статье изучается процесс изменений численности профессорско-преподавательского состава Киевского коммерческого института в 1908–1914 гг. Реконструируется перечень предметов, которые читали преподаватели института. Определяется место их основной работы, что помогает определить связи между разными вузами Киева начала ХХ в. Акцентируется внимание на выдающихся персоналиях, которые работали в этом высшем учебном заведении.

Ключевые слова: Киевский коммерческий институт, профессорско-преподавательские кадры, история высшего образования.

This paper studies the process of changes in the number of the teaching staff of Kiev Commercial Institute in 1908–1914 years. The list of the disciplines and the professors teaching these disciplines are shown in this article. It also concerns the main employment of the teaching staff which helps to determine the links with different universities of Kiev at the beginning of the XX century. Attention is drawn to the outstanding personalities who worked at this institute of higher learning.

Key words: Kiev Commercial Institute, professors corporation, the history of higher education.

Історія окремих періодів, установ (зокрема, і в сфері освіти) і т.п. немислима без історії людей, що сприяли їх розвитку. Адже саме люди й є творцями історії. При цьому важливими є не лише узагальнюючі праці, присвячені дослідженню суспільних класів або й цілих суспільств, – подібні дослідження більше характеризували історичну науку минулого століття. Натомість модерні історичні студії мають справу головню з персоналіями – чи то "знаковими" особами, чи то пересічними ("середньостатистичними") індивідами. Проте будувати нове, цілком заперечуючи попередні напрацювання, є так само недоречним. Тож найбільш оптимальним, на нашу думку, є дослідження минулого, поєднуючи інформацію про окремі групи та персоналії, що їх утворювали.

У цьому контексті дослідження професорсько-викладацької корпорації є найбільш продуктивним. По-перше, крізь призму цієї мікросоціальної групи [15; 9] можна дослідити як рівень розвитку освіти і науки у конкретному суспільстві, так і їх роль у конкретній державі [8]. По-друге, можна скласти уявлення про те, якою мірою різні макросоціальні групи були причетні до зміцнення професорсько-викладацьких кадрів. Зрештою, вивчається і сама ця мікросоціальна група, що є досить важливим об'єктом наукового дослідження, оскільки до її складу належало чимало непересічних особистостей. Отже, тема дослідження професорсько-викладацьких кадрів є цілком актуальною. У нашому ж випадку вона додатково посилюється, оскільки предметом вивчення обрано професорсько-викладацький склад першого вітчизняного економічного вишу – Київського комерційного інституту, що виник на зламі епох і характеризувався надзвичайно демократичними традиціями, що сприяло переходу на роботу до нього плеяди визначних, але переслідуваних владою науковців.

Київський комерційний інститут (далі – ККІ) виник у 1908 р. на базі Київських вищих комерційних курсів [13], був приватним вишом, що до того ж підпорядковувався найбільш ліберальному з міністерств Російської імперії – торгівлі та промисловості, а його керівником був визначний учений та ліберальний політичний діяч М.В.Довнар-Запольський

[5, оп. 1, спр. 1, 2; 12]. Приватний статус та підпорядкування ліберальному відомству зумовили як самостійність у підборі викладацьких кадрів, так і можливість включення до їх числа опозиційних до влади осіб.

Зокрема, саме у ККІ здобув роботу і працював до 1926 р. визначний український вчений-економіст та математик Є.Є.Слуцький [11], а також один із очільників українського національного політичного руху та визначний вчений-статист О.О.Русов [4, спр. 587–588], визначний вітчизняний медик і діяч громадського руху А.В.Корчак-Чепурковський [3, оп. 2, спр. 169]. І цей перелік можна продовжувати, і він засвідчує, що опозиційні до офіційних політичні погляди чи етноконфесійна належність (попри пресинг єврейської громади у Російській імперії чимало викладачів і ще більше студентів ККІ належали до неї) [14] не були перешкодою для праці у ККІ.

Проте ККІ не був просто притулком до опозиційних щодо російської влади осіб. Його ректор М.В.Довнар-Запольський був не лише людиною ліберальних поглядів, але у першу чергу солідним науковцем та талановитим педагогом [10], а тому в підборі кадрів керувався у першу чергу їх фаховістю. Лише у такому випадку людина могла бути прийнята на викладацьку роботу до ККІ, і тоді не мали значення її релігійні чи політичні вподобання та етнічна належність. Саме завдяки цьому критерію ККІ став місцем зосередження найкращих наукових кадрів в царині соціальних, економічних та ряду ін. наук.

У перший рік функціонування ККІ (тобто в 1908–1909 навчальному році) його професорсько-викладацький склад був представлений наступними особами: М.В.Довнар-Запольський (ректор і викладач історії російського державного права, нової російської історії та економічної історії Росії), В.Г.Бажаєв (сільськогосподарська економія), Л.Г.Барац (банківська справа), М.М.Бубнов (історія середніх віків), М.Б.Делоне (фізика), І.В.Єгоров (технологія хімічних речовин), П.Ф.Єрченко (товарознавство волокнистих речовин), О.О.Ейхельман (загальне вчення про державу, приватне міжнародне право), Л.І.Кайя (французька комерційна кореспонденція), І.Р.Кобецький (технічна мінералогія, гірничозаводська справа), П.Л.Кованько (практичні заняття з політекономії та з фінансового права), А.В.Корчак-Чепурковський (шкільна гігієна), В.А.Косинський (політекономія, історія політекономії, а також кредит, банки та гроші), М.В.Лозинський (техніка торгівлі), А.К.Мітюков (цивільне право), В.В.Новодворський (новітня історія Західної Європи), П.Н.Ришков (служба тяги, шляхів та споруд), О.О.Русов (статистика і демографія, міське господарство), М.В.Самофалов (пряме оподаткування), П.Р.Сльозкін (описове товарознавство, сільськогосподарське товарознавство), Н.Т.Синайський-Трофімов (вексельні курси), М.М.Фармаківський (служба тяги), А.І.Ярошевич (економічна географія Південно-Західного краю),

Р.Р.Якобовський (загальне рахівництво, сільськогосподарське рахівництво) [2, оп. 8, спр. 2, арк. 57].

З-поміж них майже всі були викладачами Університету Св. Володимира та КПІ та було чимало визначних вчених. Так, М.В.Довнар-Запольський – один із засновників вивчення економічної історії (та піонер запровадження викладання цього курсу у вищій школі) у Російській імперії. М.М.Бубнов був деканом історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира і досить солідним вченим-істориком. К.Г.Воблій став засновником економічної географії в Україні, а згодом (з 1919 р.) працював у системі АН України, певний час був віце-президентом АН УРСР, але його наукова кар'єра розпочиналась і значною мірою була пов'язана саме із ККІ. До визначних вчених-економістів, що представляли інші київські виші і працювали у ККІ, належав засновник вітчизняної агрономічної науки П.Р.Сльозкін – свого часу всесвітньо відомий вчений-аграрій, що був професором (а певний час і проректором і навіть в.о. ректора) КПІ [7]. Його колега по КПІ М.Б.Делоне, що також тривалий період працював у ККІ та стояв біля витоків цього вищого навчального закладу, увійшов у вітчизняну науку як один із піонерів розвитку повітроплавання в Україні, розробляв власні конструкції літальних апаратів і загалом відзначився як талановитий конструктор. Окрім вчених-економістів, з-поміж світил тогочасної науки в ККІ працював і О.М.Гіляров – визначний вчений-філософ, засновник київської філософської школи. О.О.Русов був засновником статичної науки в Україні, а окрім цього, як вже зазначалось, активним учасником українського національно-визвольного руху, зокрема стояв біля витоків перших українських політичних партій [6]. Ще один викладач економічної географії А.І.Ярошевич відзначився як найбільш відданий популяризатор знань про економічну географію та історію України, щирий український патріот, що намагався передати свою любов до України й студентству.

Від моменту свого заснування і аж до 1918 р. інститут працював у складі двох відділень: комерційного (деканом був професор КПІ П.Ф.Єрченко) та економічного (декан – в.о. екстраординарного професора Університету Св. Володимира К.Г.Воблій) [2, оп. 8, спр. 315, арк. 1].

1909–1910 навчальний рік характеризувався збереженням в основному попереднього професорсько-викладацького складу інституту, але він поповнився й новими особами. Цей факт зумовлювався як традиційною тенденцією плинності кадрів (у силу різних причин), так і тим фактом, що у цьому навчальному році ККІ вперше відкрив заняття також і на своєму четвертому (випускному) курсі, оскільки цей навчальний рік був четвертим роком функціонування цього вишу (ведучи його історію від комерційних курсів, що почали роботу з вересня

1906 р.). При цьому найбільш визначні особи, що викладали у ККІ від початку його функціонування, залишилися, що теж показово.

Згідно з розкладом лекцій, що зберігся за цей рік, можна встановити не лише перелік дисциплін, що читав той або інший викладач, але й їх загальне навантаження. Аудиторні заняття велись з понеділка по суботу включно, з 8 до 20 години [2, оп. 8, спр. 65, арк. 4]. При цьому у весняному семестрі у вівторок та середу заняття тривали до 21 год. Такий щільний графік аудиторних занять зумовлювався суттєвим зростанням кількості студентів (з 991 у попередньому навчальному році до 1391 особи у 1909–1910 навчальному році).

У 1910–1911 навчальному році професорсько-викладацький склад ККІ поповнився такими визначними особами, як: всесвітньо відомий вчений-математик, засновник київської математичної школи Д.О.Граве, що читав енциклопедію математики, теорію ймовірності та математичний аналіз страхових величин; визначний вчений-економіст Л.М.Яснопольський, знаний юрист М.М.Катков (проф. Університету Св. Володимира, що у ККІ читав торговельне право) [2, оп. 8, спр. 315, арк. 2–11].

Окрім цього, професорсько-викладацький склад інституту у цьому році поповнили: К.Г.Дементьев (проф. КПІ, у ККІ читав технологію мінеральних речовин), К.А.Красуський (екстраординарний проф. КПІ, у ККІ читав органічну хімію), П.Л.Кованько (приват-доцент Університету Св. Володимира, у ККІ вів практичні заняття з політекономії), В.В.Новодворський (викладав нову історію) [2, оп. 8, спр. 315, арк. 2–11]. Цей професорсько-викладацький склад без змін зберігся і в наступному, 1911–1912 навчальному році.

Таким чином, і нове поповнення викладацьких кадрів зберігало тенденцію щодо їх комплектування переважно професорами інших київських вишів. Окрім того, штат ККІ був представлений і цілою низкою осіб, що здійснювали асистентську працю, викладали іноземні мови і т.п., а також забезпечували технічний бік функціонування вишу.

Загалом, оцінюючи професорсько-викладацький склад, сформований в ККІ станом на 1910 р., не можна не констатувати, що він був представлений найкращими науковцями тогочасного Києва, що мали не лише загальнодержавне, але й світове визнання. Враховуючи ці незаперечні факти, керівництво ККІ в особі його першого ректора М.В.Довнар-Запольського порушило питання про цілковите зрівняння ККІ у правах із державними вишами Російської імперії. Проте внаслідок бюрократичних та ін. зволікань цю справу вдалось вирішити лише у травні 1912 р. А 27 червня 1912 р. міністр торгівлі та промисловості затвердив Статут ККІ [2, оп. 1, спр. 52, арк. 122], чим остаточно було узаконено зрівняння цього ВНЗ у правах з іншими вишами Російської імперії, а отже, і надало його випускникам відповідні права.

Тож 1912–1913 навчальний рік ККІ почав як цілком сформований вищий навчальний заклад, зрівняний у правах із державними ВНЗ. І його професорсько-викладацький склад цілком задовольняв усі вимоги, що висувались до викладацьких кадрів державних ВНЗ. Станом на початок цього навчального року в ККІ числились 18 ординарних (з них протягом року вибуло 3 особи) та 4 екстраординарних (з них протягом року вибула 1 особа) професорів, а також 5 доцентів (з них протягом року вибуло 2 особи). Також потреби викладання забезпечували 15 викладачів спеціальних дисциплін (з них протягом року вибуло 6 осіб), 10 викладачів іноземних мов, 6 асистентів та 3 лаборанти.

Станом на початок 1913–1914 навчального року професорсько-викладацький склад ККІ нараховував 46 осіб. За звітний рік на викладацьку роботу до ККІ було зараховано 20 осіб (а 8 осіб вибуло) і на кінець цього року професорсько-викладацький склад інституту зріс до 58 осіб. Проте і надалі зберігались вакантні місця: не вповні укомплектованими були 5 кафедр із 20. Однак даний факт (плинність викладацьких кадрів і неповна укомплектованість викладачами всіх кафедр інституту) не був чимось екстраординарним, а характеризував всю вищу школу Російської імперії. Так, відповідно до даних по російських університетах за другу половину XIX – початок XX ст., у них завжди існувала неповна зайнятість кафедр і вони значно поступались за чисельністю викладацьких кадрів вищим навчальним закладам інших європейських держав [16, с. 41–45]. Так, якщо у Лейпцизькому університеті лекції читало 108 професорів, у Віденському – 111, а у Берлінському – 120, то у Київському – 31 і у Харківському – 21 [16, с. 44]. А загалом станом на 1911 р. з 443 університетських кафедр (тобто загальної їх кількості по всім університетам Російської імперії) вакантними були 146 і при цьому на 60 із них кандидатів не було навіть серед приват-доцентів [17]. Тож в цьому відношенні ККІ нічим не відрізнявся від решти вищих навчальних закладів Російської імперії і навіть був більш укомплектованим.

Протягом двох останніх передвоєнних навчальних років (тобто 1912–1913 і 1913–1914 рр.) у професорсько-викладацькому складі ККІ незмінно залишались наступні професори: Бажаєв, Бубнов, Воблий, Гіляров, Граве, Делоне, Довнар-Запольський, Єгізаров, Єгоров, Єрченко, Катков, Косинський, Красуський, Новодворський, Пурієвич, Ришков, Синайський, Сльозкін, Соколов. Натомість вибули такі особи: Тихомиров, Чехович, Ейхельман. Новими особами, що прийшли на роботу до ККІ у 1913–1914 рр., були професори: Богаєвський, Кобецький, Іванов, Сілін, Шапошников.

Доцентами ККІ у 1912–1913 і 1913–1914 навчальних роках були: Кованько, Самофалов, Сташевський, Корчак-Чепурковський.

Найбільшим був рух кадрів серед викладачів спеціальних предметів, що зумовлювалось меншою оплатою їхньої праці, а отже, пошуком ними кращих місць. Так, з-поміж осіб, що працювали у ККІ весь цей період, були наступні викладачі: Абрамович, Барац, Ботяновський, Возняковський, Плєскачевський, Русов, Синайський-Трофімов, Старжинський, Федорук. Вибули: Зімельєв, Лозинський, Полторацький, Ярошевич. Натомість були прийняті на роботу: Волжин, Слуцький, Горбунов, Голгофський, Ковальов, Поморжанський, Дорошевський.

З-поміж викладачів спеціальних дисциплін, що отримали роботу у ККІ, у досліджуваній період варто особливо виділити Є.Є.Слуцького – особа, що свого часу через політичні звинувачення з великими зусиллями змогла здобути вищу освіту (двічі виключався з університету, певний період він навіть навчався за кордоном), Є.Є.Слуцький невдовзі став всесвітньо відомим вченим-математиком та економістом (автор теореми Слуцького-Юля, розробник теорії потреб, першим почав застосування математичних викладок для аналізу динаміки споживацьких запитів тощо). Саме завдяки приватному статусу ККІ (а також і клопотанням дружини) та ліберальній політиці, що проводилась його керівництвом, зокрема, й у підборі викладацьких кадрів, стало можливим те, що Слуцький, який не міг отримати викладацької посади у державних ВНЗ як особа "неблагонадійна", зміг отримати роботу у ККІ [11, с. 12–33].

Цілком незмінним впродовж 1912–1913 та 1913–1914 навчальних років залишався склад викладачів іноземних мов: А.А.Бартоломуччі, Р.А.Берзін, Е.А.Габерман, Л.А.Кайя, Е.А.Лекрерк, С.С.Новицький, А.Л.Турньє, Л.І.Ферберн, А.О.Шовен. У 1913–1914 навчальному році до них додалися ще два викладачі (Конрад, Кезьма), що засвідчувало загальне зростання чисельності студентів, оскільки іноземні мови (на відміну від решти предметів) вивчали студенти всіх без винятку відділень, підвідділів та курсів, які поділялись на групи.

Аби зменшити залежність від зовнішніх чинників, Положення про ККІ передбачало й власну підготовку викладацьких кадрів, для чого п. 17 розділу III цього Положення інститут мав право готувати стипендіатів [2, оп. 8, спр. 1327, арк. 3]. Дана практика на той час стала нормою не лише у зарубіжних вишах, але й у вищій школі Російської імперії, оскільки зменшувала залежність вишу від пошуку кандидатів на викладання за своїми межами і сприяла формуванню власних корпоративних традицій. При цьому з-поміж випускників ККІ, що продовжили працю в його стінах зі здобуття вищої освіти, було й чимало згодом визначних осіб. Чого варто лишень прізвище М.В.Птухи чи С.С.Остапенка, який саме 1913 р. закінчив ККІ і був залишений при ньому для здобуття професорського звання.

Також з метою додаткового стимулювання роботи своїх працівників Положення про ККІ оговорювало, що їх оклади можуть бути підвищеними порівняно із встановленими тарифами [2, оп. 8, спр. 1327, арк. 3 зв.]. Це була перевага приватного вишу, оскільки державні ВНЗ не мали власних вільних коштів на подібного роду статті видатків і їм доводились державні тарифні сітки.

Для належного забезпечення навчального процесу у ККІ було організовано бібліотеку (яка стала однією з кращих у місті з підбору відповідної фахової літератури). Також діяли спеціальні бібліотеки семінаріїв. Окрім того, існували спеціалізовані лабораторії загальної та аналітичної хімії, а також товарознавства; діяв музей товарознавства (колекція якого, як слідує зі звітів, включала зразки практично всіх товарів, що перебували на той час на українському ринку, а також вміщувала й суто історичні та етнографічні експонати); тематичні кабінети (з фізики, рахівництва, економічних та юридичних наук, усіх предметів основного та прикладного природознавства, що викладались у ККІ, – кабінет мінералогії, геології, зоології тощо). Завідування лабораторіями та кабінетами покладалось на професорів, доцентів та викладачів, що читали відповідні курси [2, оп. 8, спр. 1327, арк. 2].

Отже, роблячи загальні висновки, можна переконливо стверджувати, що практично одразу ж з моменту свого постання ККІ став знаним та солідним ВНЗ, провідним вишом економічного профілю, що включив до свого професорсько-викладацького складу провідних науковців із відповідних спеціальностей, що на той час працювали у Києві. Тому цілком закономірним було надання йому в 1912 р. всіх прав державного вишу, попри збереження приватного статусу.

Засновник та перший ректор ККІ М.В.Довнар-Запольський зміг створити від початку його функціонування доволі презентативний професорсько-викладацький склад, що підвищувало як статус і престиж цього навчального закладу, так і сприяло збільшенню притоку абітурієнтів.

Оцінюючи динаміку змін у професорсько-викладацькому складі ККІ від моменту його утворення в 1908 р. і до початку Першої світової війни, можна помітити дві тенденції: по-перше певна плінність професорсько-викладацьких кадрів при загальній динаміці до збільшення їх загальної кількості (хоча в окремі періоди мало місце й їх чисельне скорочення), і по-друге – зміцнення професорсько-викладацького складу ККІ впливовими науковцями. Перша риса, як було показано, була характерною для всіх ВНЗ Російської імперії і відображала суперечливий стан, у якому перебувала тогочасна вища школа, тоді як друга – засвідчувала поступове зміцнення нового київського вишу, збільшення притоку абітурієнтів (що й змушувало вдаватись до збільшення чисельності викладацьких кадрів). Також ця друга риса

засвідчувала наявну від самого початку заснування цього вищого навчального закладу продуману й цілеспрямовану політику його першого керівника М.В.Довнар-Запольського, що ставив за мету перетворити ККІ на провідний осередок вищої економічної освіти і місце зосередження найкращих необхідних для виконання цього завдання вчених-педагогів. Обидві ці тенденції були сталими і постійно присутніми.

Також, порівнюючи навчальні плани ККІ з планами інших тогочасних вищих навчальних закладів економічного профілю, включно із закордонним, можна, по-перше, зробити висновок про їх досить значну тотожність, і по-друге – значний вплив досвіду організації вищої економічної школи в Німеччині, – палким прихильником якого був М.В.Довнар-Запольський і неодноразово прямо називав німецький досвід в організації економічної освіти найкращим (щоправда, з початком Першої світової війни ці погляди замовчувались, але де-факто продовжували сповідуватись).

Зусиллями М.В.Довнар-Запольського Київський комерційний інститут був забезпечений не лише висококласними професорсько-викладацькими кадрами та запозичував найкращий зарубіжний досвід з організації вищої економічної освіти, але й був забезпечений необхідною для нормального ведення навчального процесу матеріально-технічною базою, що включала в себе не лише приміщення та відповідні меблі, а й великий бібліотечний фонд, відповідні лабораторії, тематичні кабінети з усіх курсів, що викладались в інституті, і навіть музей товарознавства. Все це в комплексі допомагало організувати навчальний процес у ККІ на високому науковому та матеріально-технічному рівні і як наслідок – забезпечити ККІ пальму першості у розвитку тогочасної вищої економічної освіти як в Україні, так і в межах цілої Російської імперії, що засвідчував і стабільний приріст числа абітурієнтів не лише з українських, але й інших губерній Російської імперії та навіть із-за кордону, і це на тлі постання все нових і нових економічних ВНЗ та розширення діяльності кафедр політекономії в існуючих на той час у Російській імперії університетах. Тобто конкурентну боротьбу за абітурієнта Київський комерційний інститут успішно виграв. І здійснено це було саме завдяки зваженій політиці його керівництва, що створило комфортні умови для навчання студентів, організувало належну матеріально-технічну базу для навчального процесу та зосередило в ньому найкращі науково-педагогічні кадри з відповідних дисциплін.

Література

1. Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф. 16.
2. ДАК, ф. 153.

3. ДАК, ф. 871.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського Національної академії наук України, ф. II.
5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 262.
6. Багатопартійна Українська держава на поч. XX ст. / уряд. В. С. Журавський. – К., 1992. – 96 с.
7. Вергунов В. А. Професор Сльозкін Петро Родіонович (1862–1927) / В. А. Вергунов. – К. : Аграрна наука, 2007. – 180 с.
8. Кантор В. Русское искусство и "профессорская культура" / В. Кантор // Вопросы истории. – 1978. – № 3. – С. 155–186.
9. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.). Генезис личности демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б. Н. Миронов. – СПб. : АТ "Наука", 1999. – 547 с.
10. Михальченко С. И. М.В.Довнар-Запольский: историк и общественный деятель / С. И. Михальченко // Вопросы истории. – 1993. – № 6. – С. 162–170.
11. Слуцький Є. Є. Теорія граничної корисності / Є. Є. Слуцький ; уряд. В. М. Фещенко, Т. В. Куриленко. – К. : КНЕУ, 2006. – 528 с.
12. Чуткий А. І. М.В.Довнар-Запольський і справа вищої економічної освіти в Україні / А. І. Чуткий // Історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 84–92.
13. Чуткий А. І. Київські вищі комерційні курси: від заснування до трансформації на Київський комерційний інститут / А. І. Чуткий // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2011. – № 3. – С. 128–135.
14. Чуткий А. І. Еволюція студентського контингенту Київського комерційного інституту / А. І. Чуткий // Київська старовина. – 2010. – № 1. – С. 35–45.
15. Чуткий А. І. Професорська корпорація Університету Св. Володимира як окрема мікросоціальна група / А. І. Чуткий // Література та культура Полісся. – 2005. – Вип. 29. – С. 216–220.
16. Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 года / Г. И. Щетинина. – М. : Наука, 1976. – 238 с.
17. Яковлев В. П. Самодержавие и российские университеты в годы реакции (1907–1911) / В. П. Яковлев // Вестник Ленинградского университета. – 1972. – № 8. – С. 48.